

KNJIŽENSTVO IZVAN SOPSTVENE SOBE

(Magdalena Koh: *...kada sazremo kao kultura... Stvaralaštvo srpskih spisateljica na početku XX veka (kanon – žanr – rod)*, Službeni glasnik, Beograd, 2012)

Ja sam žena, ali smem!

Draga Dejanović

Knjiga Magdalene Koh *...kada sazremo kao kultura...*, objavljena najpre 2008. godine u Poljskoj, imala je svoju recepciju u ovdašnjoj stručnoj javnosti i pre prevoda na srpski jezik. Upućivanja na ovu knjigu, dijalog sa autorkinim uvidima, kao i prikazi knjige, te nestrpljenje koje su interpretatori srpskog modernizma iskazali iščekujući prevod, nagoveštavali su njen značaj za srpsku književnu istoriju i kulturu. Tim pre što je stvaralački profil poljske slavistkinje poznat srpskim naučnim pregaocima, te se moglo očekivati temeljno, argumentovano i nadahnuto čitanje srpske ženske književnosti. U tom smislu autorka je ispunila očekivanja.

...kada sazremo kao kultura... predstavlja re-interpretaciju i prevrednovanje srpske ženske modernističke književnosti. Autorka je i sama u uvodnim redovima izložila svoju konцепцију, ističući da je najviše zanima „srpska modernistička *femina*, njeno prožimanje sa sopstvenom patrijarhalnom kulturom, kao i komplikovana društveno-politička i književna situacija, ali pre svega pokušaj da se izade iz senke, sve hrabrije ‘pisanje sebe’ i označavanje sopstvenog iskustva na sceni“. Glavne junakinje knjige su autorke koje je Jovan Skerlić uvrstio u svoju *Istoriju – I.* Sekulić, J. Dimitrijević, D. Marković i M. Janković. Autorku je do datno intrigirala činjenica da su one, sem Sekulićeve, marginalizovane uprkos „ulasku“ u kanon. Takođe, Kohova objašnjava i članove trijade istaknute u naslovu, dovodeći ih u vezu sa pojmom većeg broja spisateljica na početku 20. veka (kanon), novom koncepcijom književnog subjekta (žanr) i njihove estetike i pogledi na svet (rod). Stoga je najširi metodološki okvir ginokritika, ali, kako to svaka dobra ginokritičarka i čini, autorka ga ukršta sa drugim interpretativnim rešenjima, konkretno sa genealogijom, teorijom Mišela Fukoa o transgresiji, psihanalizom Žaka Lakana, teorijom performativnosti roda Džudit Butler, kao i aktuelnim naratološkim istraživanjima. Interdisciplinarne perspektive sabranih studija se ne iscrpljuju u ovom nizu jer, posmatrajući stvaralaštvo srpskih spisateljica u kontekstu složene mreže različitih diskursa (ideologije, religije, kulture), autorka je bila upućena na konsultovanje različitih oblasti znanja, te sama studija seže i u kulturnu istoriju, istoriju ideja, imago-loške oglede itd.

Poglavlje koje otvara knjigu, *Ka tradiciji*, predstavlja svojevrsnu referentnu tačku ostalim trima. Ono zaslžuje više pažnje jer donosi značajne novine u (meta)istoriografskoj projekciji srpske književnosti, te zrači i nemalim heurističkim potencijalom. Književnoistorijski

diskurs Magdalene Koh ne gravitira poznatim i usvojenim obrascima razumevanja, već je usmeren ka oblikovanju novog znanja, što predstavlja i dodatni čitalački izazov. Prvi deo poglavlja predstavlja „genealogiju ženskog pisma u srpskoj kulturi“ od XIV do XIX veka – prvi put na srpskom jeziku. Tradicijski niz obuhvata despinu Jelenu/monahinju Jefimiju, Jelenu Balšić, Eustahiju Arsić, Julijanu Radivojević, Minu Karadžić Vukmanović, Anku Obrenović Konstantinović, Dragu Dejanović, Milicu Stojadinović Srpkinju i Dragu Gavrilović. Autorka monografski pristupa ispisivanju ženske stvaralačke tradicije. Međutim, što je važnije, svoju istoriografsku viziju ne svodi na biobibliografsko katalogizovanje, već stvaralački portret svake spisateljice obogaćuje (novim) interpretativnim uvidima, insistirajući na tradiciji i kontinuitetu. Genealogija ženskog pisanja koju je predstavila Magdalena Koh predstavlja okvir ne samo za svestranje i dublje razumevanje stvaralačkih kretanja tokom obuhvaćenih vekova, nego i predložak za razumevanje, najpre, ženske modernističke književnosti, a potom i docnije književnosti. Čitajući srpske spisateljice u ključu „aktuelizujuće recepcije“, Magdalena Koh je nastojala da osvedoči njihovo prisustvo u savremenom kontekstu, i to je jedna od njenih najplodnijih čitalačkih strategija. Ispisujući istoriju ženske književnosti, Kohova je, valja i to istaći, oblikovala istoriografski profil ženske tradicije koji je podložan dopunu, naročito ako imamo u vidu savremenice Drage Gavrilović koje autorka nije obuhvatila.

Od izuzetnog značaja jeste i drugi deo prvog poglavlja, *Diskurs književne kritike*. Naime, autorka prati genealogiju alternativnog kritičkog diskursa u srpskoj književnosti pokazujući da, ne samo što postoji kontinuirani razvoj ženske spisateljske tradicije, već predočava i postojanje kontinuiteta kritičke i interpretativne misli koja je prati. Kohova je izdvojila nekoliko referenci – almanah *Srpkinja. Njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas* (1913), publikaciju *Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji* (1936), esej Vlastoja D. Aleksića *Naša žena u književnosti* (1941), knjigu Silje Hoksvort *Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia* (2002), te antologije *Srpske pesnikinje od Jefimije do danas* (1972), *Mačke ne idu u raj* (2000), *Antologija pripovedaka srpskih književnica* (2002), *Diskurzivna tela poezije* (2004) i Ženski kontinent. Antologija savremene ženske priče (2004). Pregled razvoja ginkritičkog diskursa autorka zaključuje prikazom delatnosti beogradskih časopisa Ženske studije/Genero i ProFemina. Mapa književnokritičke i književnoistoriografske misli, odnosno prakse koju je Kohova ocrtala čini mi se posebno značajnom jer se suprotstavlja unifikujućoj, linearnoj, epistemološki zaokruženoj istoriografskoj viziji srpske književne baštine. Autorka, dakle, osvetljavajući (meta)književnoistorijske lakune, unosi poliperspektivizam u istoriografisanje, i ne samo da aktuelizuje modernističko stvaralaštvo, već aktuelizuje i alternativni kritički govor.

Ne slučajno, poglavlje koje se nadovezuje na prvo posvećeno je kanonu. Autorka kanon razmatra najpre kao književnoistorijsku pojavu, a potom se osvrće na savremene sporove oko kanona u Srbiji. Najveću pažnju posvećuje odnosu srpskog kanona prema stvaralaštvu srpskih modernistkinja. Kritički interpretira sa rodnog aspekta *Istoriju nove srpske književnosti* Jovana Skerlića, *Istoriju srpske književnosti* Jovana Deretića i *Istoriju moderne srpske književnosti* Predraga Palavestre. Autorkin zaključak je da dva docnija autora opetuju Skerlićeve uvide i sudove koji su žensku književnost tretirali kao supkulturu. Autorka insistira kako danas više nije dovoljno isticati činjenicu da spisateljice nisu dovoljno prisutne u istorijama književnosti. Potrebno ih je, naime, ponovo iščitati iz savremene perspektive,

te promisliti njihov doprinos i modernističkoj književnosti i kulturi uopšte. Autorka nije mišljenja da kanon treba ukidati, već da je on sastavni deo svakog književnog sistema, ali ga je potrebno s vremena na vreme osvežavati i dopunjavati. Krajnje je vreme, lajtmotiv je autorkinog razmatranja kanona, da aktivnost spisateljica izađe iz književnoistorijskog geta, odnosno, da se spoje „HiStory“ i „HERstory“.

U trećem i četvrtom poglavlju Kohova predstavlja poetičke osobenosti ženskog književnog modernizma, pri čemu napušta monografski pristup. Autorka izdvaja značajne žanrovske osobenosti i narativne postupke i ispituje ih sa estetičkog, kulturološkog, ideološkog, antropološkog stanovišta. Treće poglavlje Žanr posvećeno je ispitivanju intimističkog žanrovskog korpusa modernistkinja. Autorkina bazična teza jeste da su modernistkinje potpisale „genološki pakt“, to jest da su se služile intimističkim žanrovima (pisma, dnevnik, ispovest) kako bi se legitimisale na književnoj sceni, potvrđujući žanrovska očekivanja epohe. Međutim, interpretirajući njihovo stvaralaštvo, autorka je pokazala da su unutar konvencionalne forme modernistkinje artikulisale subverzivne sadržaje. U poslednjem poglavlju – *Rod* – Kohova daje svoj doprinos feminističkoj naratologiji, pokazujući uverljivo da ginokritika nije isključivo vezana za tzv. spoljašnji pristup književnom delu. Postupak narativne transgresije u delima modernistkinja zauzima centralno mesto u ispitivanju „nevolja sa rodom“, odnosno, slike ženskosti/maskuliniteta u njihovoj prozi. Autorka zaključuje da je njihovo promišljanje spone između roda i kulture, i pored uticaja stranih književnosti, krajnje originalno.

Iako spisateljice posmatra skupa, Magdalena Koh ne propušta da izdvoji specifikum svake od njih. Tako je, autorka konstatiše, Isidora Sekulić uvela u srpsku književnost „model intelektualnog ženskog stvaralaštva/pisanja“, Jelena Dimitrijević je razvila „model feminističkog pisanja“, Danica Marković je razvila „model intimne ženske poezije“, a Milica Janković je počela da gradi „model popularne ženske književnosti“. Zbog ograničenosti prostora, samo ću spomenuti da je inicijalno mesto Jelene Dimitrijević po pitanju razvijanja feminističkog pisanja diskutabilno, jer bi tu poziciju, držim, najpre trebalo pripisati Dragi Gavrilović, odnosno Dragi Dejanović. Takođe, mislim da odrednica „popularna ženska književnost“ koja se vezuje za opus Milice Janković iziskuje dodatna i preciznija objašnjenja, s obzirom da pojam „popularna“ nije svodiv na jedno značenje, pogotovo ako imamo u vidu istraživanja popularnog u okviru studija kulture, ali i apriorno diskvalifikujuće konotacije ove sintagme u kolokvijalnoj upotrebi.

Kada je već reč o prethodnicama modernistkinja, ne mogu se prenebregnuti i savremenice. Iako je autorka jasno istakla svoj princip odabira spisateljica koje će biti predmet njenog istraživanja (one koje je Skerlić uvrstio u svoju *Istoriju*), čini mi se da je time, ipak, možda i odveć sužen istraživački fokus. Konkretno, imam u vidu stvaralaštvo Leposave Mijušković (1882-1910) koje nije privuklo pažnju Magdalene Koh. Najpre, iako je Skerlić nije uvrstio u svoju *Istoriju* (verovatno zbog neobimnog opusa), izuzetno afirmativno i pohvalno je pisao o njenoj prozi objavljenoj u SKG-u. Mijuškovićeva je, poput ostalih modernistkinja, eksperimentisala sa intimističkim žanrovima, a u svojoj prozi *Priča o duši sa večitom čežnjom* je primenila postupak narativne transgresije. Na planu upisivanja rodnih značenja u strukturu teksta, Mijuškovićeva je čak najizazovnije artikulisala „nevolje sa rodom“, odnosno, eksplicitnije od Jelene Dimitrijević se uhvatila u koštač sa homoserotizmom. Stoga

iznenađuje što ju je autorka izostavila iz svojih razmatranja, tim pre što proza Leposave Mišković danas nema samo vrednost književnoistorijskog dokumenta i što bi savremenom čitaocu bila zanimljiva. U vezi sa sužavanjem istraživačke vizure, takođe, i poetička odrednica mi deluje, u pojedinim trenucima, sputavajućom. Autorka je potpuno van horizonta ostavila sagledavanje opusa ili pojedinih stvaralačkih etapa autorki u ključu avangardnih poetičkih tendencija. Tek na ponekom mestu, u slučaju Isidore Sekulić, Danice Marković i Milice Janković, progovorila je o ekspresionističkom raspoloženju. Ostavljanje traga o, čak i polemičkom, dijalogu sa tezama, na primer, Bojane Stojanović-Pantović i Gojka Tešića, koji su pojedine aspekte stvaralaštva spisateljica koji su u istraživačkom fokusu Kohove kontekstualizovali unutar avangarde, sa jedne strane, posvedočilo bi da modernistkinje nisu interesantne „samo“ ginokritičarkama/ginokritičarima i, sa druge strane, osvetlilo bi i drugačije interpretativne staze.

Srpsko izdanje knjige ...*kada sazremo kao kultura*..., rečima same autorke, „oplemenjeno“ je pogовором Biljane Dojčinović. Studija *Dok sazrevamo kao kultura* Biljane Dojčinović zaslužuje posebnu pažnju, ne samo u okružju knjige Magdalene Koh. Posebno mi se značajnim čini jedno mesto iz studije. Reč je o, toliko već rabljenom, a nikad izgleda do kraja shvaćenom, pojmu ženskog pisma. Biljana Dojčinović se najpre osvrće na francuski poststrukturalistički kontekst i teoriju Elen Siks iz kojih je potekla sintagma *l'écriture féminine*. Potom, autorka ukazuje na laiciziranu upotrebu prevedene sintagme u ovdašnjem, uglavnom, medijskom miljeu, u kojem brzo gubi svoj subverzivni potencijal, jer se njome označava, uglavnom, komercijalna književnost pisana za žene. Kako bi se raščistila terminološka zbrka, te da bi se prekinulo sa praksom nekritičkog „uvoga“ znanja i teorija, Biljana Dojčinović predlaže upotrebu termina *knjiženstvo*. Kovanica u sebi sadrži više značenja u doslihu sa praksom koju nastoji pojmovno obuhvatiti, ili rečima autorke, „patinirani prizvuk reči *knjiženstvo* upućuje na ideju književne istorije, a njena obuhvatnost u pogledu onoga šta *književnost* ovde znači [i tzv. lepu književnost, i publicistiku i privatne oblike izražavanja] srećno je združena sa terminom ženstvo, koji kao da podrazumeva, ali i prevazilazi pojmove ženstvenost, ženskost i feminizam“. U knjizi se spominje sintagma žensko pismo ne u značenju koje ona izvorno ima, nego da se njome opiše istorija ženskog stvaranja. Međutim, zamerka se ne može uputiti autorki s obzirom da se poststrukturalistički termin ne prevodi na poljski jezik (kao što je to slučaj u srpskom) te otud nema dilema oko značenja. No, nijansu više prevodilačkog truda i kreativnosti knjiga poput ...*kada sazremo kao kultura*... svakako zvaređuje, jer, uostalom, nije reč o terminološkom cepidlačenju, nego o fundamentalnim konceptualnim rešenjima i teorijskim orientacijama. Stoga mi se i pojам *knjiženstvo* zaista čini kao dugo očekivano terminološko rešenje.

Naposletku, ili je pak sa tim i trebalo početi, nad svakim promišljanjem knjige Magdalene Koh ipak lebdi njen naslov koji se, iako zaokružen trotačkama, nameće svojom upitnom intonacijom. Reč je o fragmentu izjave Isidore Sekulić iz intervjuia datog 1957, u kome ona kaže da ćemo valjano sagledati stvaralaštvo odlične pripovedačice Milice Janković tek kad se kao kultura smirimo, kada sazrimo. Roman *Mutna i krvava* Milice Janković nanovo je izdat tek 2012. godine. Ostala njena dela nisu doživela reizdanja. Šira čitalačka publika (pitanje je da li i stručna) nije upoznata sa bibliografijom Milice Janković. Nije nezanimljiva činjenica da je roman *Mutna i krvava* objavljen u okviru Glasnikove tematske edicije „Sopstvena

soba". Naziv ove biblioteke istovremeno evocira i slavni feministički esej, te se citatno vezuje za uspostavljanje ženske književne tradicije. Međutim, ne može se prenebregnuti i prizvuk getoizacije na savremenoj srpskoj sceni. Spisateljice očito da još uvek nisu „od izuzetnog nacionalnog značaja“, ne poseduju „neosporne vrednosti“, te nova saznanja po kojima se u velikim projektima prevrednuje srpska književnost nije ginokritika i shodno tome one ne zavređuju mesto u „antologijskoj ediciji“ *Deset vekova srpske književnosti*. Izgleda da je Magdaleni Koh lakše da stupi u interkulturni dijalog, nego što je moguće ostvariti intrakulturalni dijalog na srpskoj književnoj sceni. A njen dijalog sa srpskim ženskim modernizmom iznedrio je istoriografsku viziju koja pokazuje da njihovo stvaralaštvo nije nezanimljivo, niti beznačajno za srpski kulturni identitet. Čitanje stvaralaštva modernistkinja može samo da potvrdi stavove Magdalene Koh. No, najpre treba da ga izvučemo sa pŕšnjavih polica.

Autorkina želja, upućena čitaocima na koncu predgovora srpskom izdanju, u mom slučaju se ispunila – zaista sam osetila intelektualnu radost boravka u baštini srpske kulture koju mi je ona predočila inspirativno i otkrivalački.